

Dubravka Ivšić Majić

Barbara Štebih Golub

Institut za hrvatski jezik

Ulica Republike Austrije 16, HR-10000 Zagreb

divsic@ihjj.hr, bstebih@ihjj.hr

PARATEKSTNI ELEMENTI I PRIJEVODNE VARIJANTE U KRISTIJANOVIĆEVU PRIJEVODU PSALAMA¹

Jedno od najvidljivijih obilježja svakoga teksta jesu paratekstni elementi, tj. svi elementi koji ne pripadaju glavnom tekstu, nego ga okružuju i nadopunjuju. Kristijanovićeve prijevodi biblijskih knjiga obiluju raznim paratekstnim elementima, pa tako i onaj najveće biblijske knjige, *Knjige psalama* (*Knjiga šoltarov*). Za razliku od Kristijanovićevih prijevoda nekih drugih biblijskih knjiga, prijevod psalama ostao je u rukopisu, a čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Riječ je o prijevodu koji nije uređen za tisak, pa u njemu nalazimo brojne prijevodne varijante koje se javljaju u više oblika (primjerice pisane iznad glavnoga teksta, u njegovu nastavku, kao podrubne bilješke...). Paratekstni elementi koje sadrži Kristijanovićeve *Knjige šoltarov* obuhvaćaju, među ostalim, uvodne tekstove u pojedine psalme, podrubne bilješke i kazalo psalama. U radu se opisuju paratekstni elementi i prijevodne varijante iz Kristijanovićeve psaltira. Cilj je popisati i opisati sve paratekstne elemente u *Knjigi šoltarov* te dobiti bolji uvid u Kristijanovićevu prevoditeljsku tehniku.

¹ Rad je nastao kao rezultat rada na projektu *Rekonstrukcija Kristijanovićeve Biblije* (KRISBI) koji financira Zaklada Adris.

1. Uvod

Ignac Kristijanović (1796. – 1884.), svećenik, pisac, prevoditelj, gramatičar i posljednji borac za kajkavski književni jezik, u povijest hrvatskoga jezika i književnosti upisao se brojnim djelima. Iako se njegov rad na prevođenju *Biblije* spominje u literaturi,² o njemu se malo zna jer njegov cjeloviti prijevod *Svetoga pisma* nikada nije objavljen.

Kristijanović je, prema vlastitim riječima,³ na kajkavski preveo cijeli *Novi zavjet* i velik dio *Staroga zavjeta*. Neke prijevode biblijskih knjiga objavio u svojem kalendaru *Danica zagrebečka*, počevši s *Knjigom Tobijaša* 1845., ili kao privitak svojim drugim djelima,⁴ no većina prijevoda ipak je ostala u rukopisu. To vrijedi i za *Knjigu šoltarovu*⁵ (*Knjiga psalama*) čiji se rukopis čuva u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici pod signaturom R 3618, zajedno s ulomcima iz *Prirečja* (*Mudre izreke*) i *Knjige mudrosti* te cjelovitim prijevodom *Knjige mudrosti Ježusa sina Sirakova* ili *Knjiga redovništva* (*Knjiga Sirahova*).⁶

Rukopis Kristijanovićevega prijevoda psalama,⁷ najdulje biblijske knjige, obasiže 148 listova dimenzija 18,8 × 11,7cm. Prema podacima na ceduljici priloženoj tekstu prijevod je nastao krajem 1831. godine, preciznije: *Die 10a Novembris 1831 incepti Librum Psalmorum vertere. Et die 26a Decembris 1831 Deo adjuvante feliciter terminavi*. Vrijedno je napomenuti da Kristijanovićevega *Knjiga šoltarov* nije prvi cjeloviti kajkavski prijevod psalama. Naime, Anton Vranić je, u okviru rada na *Vrhovčevoj Bibliji*, petnaest godina prije Kristijanovića, 1816. godine, već preveo cijeli psaltir.⁸

² Između ostalih Šojat 1962:57, Percan 1984, Beck – Štebih Golub 2023.

³ »Kaj se pako dotikava siromaštva rečih horvatskoga jezika, morebiti ni tak čisto siromažek i neprikladen da se vu njem vre sada za podvučenje i horvatskoga puka ne bi mogel ispisavati potrebne knjige kak to svedoče po meni vre do sad vu horvatskem jeziku ispisane i izopčene knjige, kak takaj celo *Novoga zakona*, velika pako stran *Staroga zakona* *Sveto pismo* vu naš materinski jezik prenešeno i koje ja do sada, zvun nekojeh samo knjig, jedino zbog pomenjkanja stroškov van dati nesem bil moguć.« (Nekaj o horvatskom jeziku, *Danica zagrebečka* 1848:117).

⁴ Primjerice prijevod *Knjige mudrosti* donosi uz svoje izdanje stoljetnjaka iz 1849.

⁵ *Knjiga šoltarov* transkribirana je u sklopu projekta *Rekonstrukcija Kristijanovićeve Biblije* (KRISBI) koji financira Zaklada Adris, provodi se u Institutu za hrvatski jezik u Zagrebu, a voditeljica mu je dr. sc. Barbara Štebih Golub.

⁶ Detaljnije o Kristijanoviću i njegovu opusu v. u Šojat 1960, Šojat 1962, Percan 1984.

⁷ Opis cijele Kristijanovićeve *Knjige šoltarov* v. u Ivšić Majić i Štebih Golub 2024b.

⁸ Naslov Vranićeva prijevoda psaltira glasi *Arfa Davidova, to jest Žoltari Svetoga pisma poleg Vulgate z svojemi za laglje težeh mestih razmevanje rastolnačenji vu domorodni naš jezik prenešeni po Antonu Vraniču, plebanušu na Šipku, leta 1816*. Kako *Vrhovčeva Biblija* nije ni dovršena, pa onda ni tiskana, Vranićev je prijevod široj javnosti postao

Kao što je poznato, u hrvatskoj se dopreporodnoj tradiciji prevođenju psalama pristupalo na različite načine: dio je prevoditelja težio formalnoj i sadržajnoj vjernosti svetomu tekstu, dok su drugi psalme doživljavali kao književni izvor iz kojega su crpili kako bi potvrdili vlastite pjesničke sklonosti i sposobnosti, što je rezultiralo prepjevima i parafrazama⁹ psalama u vezanome stihu (npr. M. Marulić, M. Vetranović, N. Dimitrović, M. Burešić, S. Đurđević, I. Gundulić, A. Kanižlić).¹⁰

Kristijanović, svećenik kojemu je primarni cilj prenijeti Božju poruku, spada u prvu skupinu, tj. psalme prevodi kao prozni tekst, nastojeći biti što vjerniji izvorniku kako ne bi narušio svetost teksta. Međutim, Kristijanović u svoj biblijski prijevod uključuje brojne paratekstne elemente kojima je nastojao olakšati razumijevanje teksta, kao što su sadržaji pojedinih poglavlja, podrubne bilješke u kojima se objašnjavaju dijelovi teksta te uputnice na druga mjesta u *Bibliji* ili u vlastitome prijevodu.¹¹

Kristijanovićev prijevod *Knjige šoltarov* iz NSK nije prva verzija prijevoda, ali ni konačna. Da nije prva verzija, zaključujemo na temelju devetnaest psalama koji imaju samo »naslov«, uvodni redak i uputnicu na prijevod koji se nalazi na nekom drugom mjestu. Ti psalmi zasada još nisu locirani.

Da nije konačna verzija, zaključujemo iz brojnih preinaka teksta, precrtavanja i naknadnog dopisivanja te iz prijevodnih varijanti koje Kristijanović donosi u samome tekstu. Prijevodne varijante iznimno su brojne, nalaze se na raznim mjestima u tekstu i u paratekstu te se isprepliću s drugim paratekstnim elementima, pa ih je nemoguće proučavati izolirano od njih.

dostupan tek 2017. u transkripciji Borisa Becka i izdanju Biblijskoga instituta i Hrvatskoga biblijskoga društva.

⁹ O terminima *prijevod*, *prepjev*, *parafraza* u prevođenju psalama v. Mrdeža Antonina 2004:81, bilješka 168.

¹⁰ Detaljnije v. Mrdeža Antonina 2004:81.

¹¹ Detaljnije o paratekstnim elementima u Kristijanovićevim biblijskim prijevodi-ma v. Štebih Golub 2021.

2. Paratekstni elementi

U književnoj interpretaciji paratekst, kako ga je definirao Genette 1997:2, čine raznoliki elementi koji ne pripadaju tekstu ali ga okružuju, nadopunjuju, kontekstualiziraju te utječu na njegovu recepciju. To je građa koja okružuje glavni tekst, a donose ju autori, urednici, izdavači i tiskari. Paratekst je najčešće vezan uz knjige i obično uključuje naslovnicu, naslov, uvodne stranice (koje sadrže npr. posvetu, uvodne informacije, predgovor), podrubne bilješke i dr. Uredničke odluke (formatiranje, tipografija i sl.) također se mogu smatrati paratekstom.

Kristijanovićev prijevod psalama, kao i drugi njegovi biblijski prijevodi, obiluje paratekstnim elementima. Glavne su skupine paratekstnih elemenata u *Knjigi šoltarov* uputnice na biblijske knjige, uvodni tekstovi, podrubne bilješke i kazalo psalama. Dakle, u ovome se radu kao paratekst razumijevaju svi oni elementi na koje se nailazi u Kristijanovićevu prijevodu psalama, a da nisu sami tekst psalama.

2.1. Uputnice na biblijske knjige

Uputnice na druga mjesta u *Bibliji* nisu namijenjene prosječnom čitatelju, već boljim poznavateljima *Biblije* – svećenicima. U pravilu se uputnice nalaze u »naslovu«, tj. prvom retku psalma i najčešće se upućuje na druge biblijske knjige (primjeri 1 – 4), a na jednome mjestu upućuje se i na drugi psalam (primjer 5)

(1) 1. Šoltar Davida kojega je Gosponu popeval zarad rečih Kuzi sina Jemini (2Knjig. Kralj XVI, 16) VII.

(2) 1. Za Davida kada je obraz svoj premenil pred Akimelokom i otpušćal je njega i odišel (1Kralj 21) XXXIII.

(3) Pesma istomu Davidu 1. Kada se je po (dokončanem) sužanstvu hiža zidala (1Knjig Letnic 15) XCV.

(4) K koncu

[1.] za one koji premenjeni budu k napisku znamenja istomu Davidu k podvućanju.

[2.] Kada popalil je Mezopotamiju i Sobal države sirijanske. Kada se je Joab vrnul nazad ter je v Solnoj dolini dvanajst jezer Idimejancev potukel (2K. kralj 8, 1 i 10,7 i 1Letn 18,1) LIX.

(5) 1. Šoltar pesmeni istomu Davidu (zgora LVI, 8) CVII.

2.2. Uvodni tekstovi i naslovi

Uvodne tekstove koji sadrže kratak sadržaj poglavlja nalazimo u gotovo svim Kristijanovićevim prijevodima biblijskih knjiga,¹² a locirani su nakon broja poglavlja, prije samoga teksta. U psalmima takve uvodne tekstove nalazimo uz prvih devet psalama, no svi su precrtani i nečitki. Čini se da je Kristijanović psalme počeo prevoditi na jedan način, onaj koji je već bio prisutan u kajkavskoj tradiciji,¹³ a onda je (iz nepoznatih razloga) od njega odustao. U rukopisu, dakle, nalazimo uvodne tekstove od 1. do 9. psalma koji su naknadno precrtani.

Na kolebanje u načinu prevođenja psalama upućuju i »naslovi« psalama. Prva dva psalma Kristijanović naslovljava njihovim brojem (*Šoltar I*, *Šoltar II*), a od trećega nadalje koristi se prvim retkom psalma kao naslovom. Nekoliko je načina na koje Kristijanović donosi početke psalama:

a) za 1. i 2. psalam ima naslove *Šoltar I*, *Šoltar II* iza kojih slijedi precrtani uvodni tekst.

Šoltar 1^{vi}

~~Vu prvem šoltaru ispisuje David pravu sreću....~~

1. Blaženi človek koj po svetovanju nepobožnjakov ni hodil i na putu grešnikov ni stal i na sedelišču pšanjlivcev ni sedel...

b) od 3. do 9. psalma ima precrtan i naslov *Šoltar* i uvodni tekst, a naslov psalma postaje prvi redak, u sklopu kojega donosi i redni broj psalma.

~~Šoltar III.~~

~~Pred sinom svojem Absolonom bežeči David~~

1. Davidov šoltar kada je pred sinom svojem Absolonom bežal. (2Knjig kralj 15.14)

III.

2. Gospone, kak su se silno povnožali koji mene preganjaju, vnogi se suprot meni zdižeju!

¹² Iznimka su *Knjiga mudrosti* i *Knjiga prirječja*.

¹³ Njegov prethodnik Vranić također donosi uvodne tekstove u psalmima. U Vranićevu prijevodu nalazimo npr. *Žoltar 9*. *Vu ovoj pesmi hvali Bogu na preobladanju neprijatelov svojih. Od retka, pak, 21. (gde Židovi vre 10. žoltar počimlju) Boga prosi da dobre proti zločestem vsigdar brani, nakon čega slijedi »naslov« i tekst psalma.*

c) deseti pak psalam ima precrtani naslov *Šoltar X*, nema uvodni tekst i započinje prvim retkom

Šoltar X

1. K koncu šoltar Davidov

X.

2. Ufam se v Gospona, kak velite k duši mojoj: »Zleti na goru kak vrabec!«

d) od 11. psalma do kraja više nema ni naslov *Šoltar* ni uvodni tekst.

1. K koncu, na citaru osem strun, šoltar Davidov

XI.

2. Pomozi mi, Gospone, ar pomenjkal je sveti, istine jesu med sini človečanskemi retke postale.

2.3. Podrubne bilješke

Kristijanovićeve podrubne bilješke vrlo su vidljiv i obiman paratekstni element.¹⁴ U prijevodu psalama ukupno nalazimo 277 podrubnih bilješki, što je u prosjeku gotovo dvije bilješke po psalmu. Bilješke označuje zvjezdicom ili malim slovom iks u ulozi zvjezdice, koje piše ispred ili iza riječi (ili brojke) na koju se odnosi. Bilješke koje je naknadno dodavao napisane su u praznini iznad retka. Svaka stranica kreće od početka s brojem bilješki, po stranici je najviše pet bilješki (uz psalme 61, 75, 89, 99 i 118), a dulje bilješke mogu prijeći i na drugu stranicu.

S obzirom na sadržaj podrubne se bilješke mogu podijeliti na (1) bilješke koje sadrže uputnice na hebrejski tekst, (2) bilješke koje sadrže tehnička i sadržajna objašnjenja te (3) bilješke koje sadrže prijevodne varijante.

2.3.1. Bilješke koje upućuju na hebrejski tekst

Najčešći je sadržaj podrubnih bilješki usporedba s hebrejskim tekstom. Latinski izvornik, *Vulgata*, iz kojega je Kristijanović prevodio, ponešto se razlikuje od hebrejskoga kanona. Jedna od očitih razlika između *Vulgate* i hebrejskoga teksta jesu različiti načini brojenja psalama. Naime, u *Vulgati* su spojeni psalmi 9 i 10 te 114 i 115, a psalmi 116 i 147 razdvojeni su u dva psalma. Upravo te razlike spominje Kristijanović u svojim bilješkama. U 9. psalmu nakon 21. retka piše: *Ovde se pri Židovih začimlje X. šoltar*, uz što stoji oznaka za podrubnu bilješku koja glasi: *V dijačkom spada šoltar ov k devetomu*. Uz naslov 115. psalma stoji oznaka za podrubnu bilješku koja glasi *Pri Židoveh dalje preteže se šoltar prveši*, a uz naslov 147. psalma

¹⁴ O bilješkama u drugim Kristijanovićevim biblijskim prijevodima v. Štebih Golub 2021.

stoji oznaka za podrubnu bilješku koja glasi *Apud Hebr. continuatio psalmi proecedi.*

Ostale su razlike između hebrejskoga i latinskoga izvornika na koje Kristijanović upućuje sadržajne, ponekad i sasvim suptilne. Njih se donosi u bilješkama koje mogu obasizati jednu riječ, dio rečenice, cijelu rečenicu ili cijeli redak. Slijede primjeri za veće i manje dijelove teksta:

a) jedna riječ:

Ps 18,10 *Strah Gosponov je *svet, ostajući od veka do veka, sudi Gosponovi jesu pravični, opravičeni vu sameh sebi.*

**Žid. čist.*

Ps 27,2. *Vusliši, Gospone, glas prošnje moje kada k tebi **molim***, kada ruke moje proti svetoj cirkvi tvoji podižem.*

**Žid. kričim.*

Ps 39,18. *Ja pako jesem vbogi i siromak (ali) Gospon skrbi se za me.*

*Pomoćnik moj i **branitelj*** moj jesi ti, Bože moj, ne zakesni!*

**Žid. Otkupitel.*

Ps 43,17. *Pred glasom spoganjajućega*

*i ogovarajućega pred pogledom neprijatela i ***pregonitela.***

**Žid. fančujućega*

Ps 72,18. ****Ali** zaradi prevare nastavil si im zanjke, kada su se vzdignuli, hitil si je dole.*

**Žid. zaisto.*

b) dio rečenice:

Ps. 18,14. *I opčuvaj slugu tvogega **pred*** **tudemi.***

**Žid. Pred prevzetnemi (ljudmi).*

Ps. 21,2. ****O, Bože, Bog moj, oglej se na me! Zakaj si me zapustil?** Zaradi grehov mojih je pomoć moja daleko od mene.*

**Žid. Bože, Bože moj, zakaj si me zapustil? Itd.*

Ps. 30,4. *Ar ti si **moja moć*** i **moje vtekališće** i zaradi imena tvogega budeš me vodio i hranil.*

**Žid. moja pečina i tvrđava moja.*

c) cijela rečenica:

Ps 10,6. **Gospon ispitava pravičnoga i krivičnoga, koj pako ljubi krivicu, odurjava dušu svoju.*

**Žid. r. 6. Gospon ispitava pravičnoga, krivičnoga pako i onoga koj krivicu ljubi, odurjava duša njegova.*

Ps 76,7. **Mislil sem po noči v srcu mojem i premišljal i duha mojega izveđal.*

**Žid. r. 7. Spomenul sem se iz pesme moje ter sem po noči sam pri sebi premišljal i duha mojega ispitaval.*

Ps 89,16. **Oglej se na sluge tvoje i na dela tvoja i ravnaj sine njihove.*

**Žid. r. 16. Naj se vidi delo tvoje nad slugmi tvojimi i dika tvoja nad sinmi njihovimi.*

d) cijeli redak:

Ps 38,8. **I sada, na kaj ja čekam? Je li ne na Gospona? I življenje moje je pri tebi!*

**Žid. r. 8. Kaj anda ja sada čekam, o, Gospone? Ti si ufanje moje.*

Ps 54, 22. **Razdeljeni jesu od srditosti lica njegovoga ar njihova (hudobna) srca jesu se k meni približala.*

Reči njihove jesu glajše od olja ter vendar su strelice.

**Žid. r. 22. Vusta njegova jesu glajša kak maslo, v njegovem srcu je boj.*

Reči njegove jesu glajše kak olje ter vendar su goli meči.

Ps 74, 20 **Budemo te hvalili, Bože, budemo hvalili i zazivali ime tvoje!*

Nazvešćali budemo čuda tvoja.

**Žid. r. 20. Mi tebe hvalimo, Bože! Mi (tebe) hvalimo ar ime tvoje je blizu. Oni su čuda tvoja povedali.*

Bilješke koje sadržavaju hebrejsku varijantu teksta obično počinju kraticom *Žid.*, a na tek nekoliko mjesta nalazi se kratica *Hebr.*:

Ps 5,10 *Ar vu vustah njihovoh ni istine i* srce njihovo je nečemurno*

**Hebr. je sama hudobnost.*

Ps 7,5 *ako sem onem koji su meni zlo činili, z zlem povrnu, * vreden sem da pred neprijatelji mojimi prez vsake pomoći opadem.*

**Hebr. v. 4. Ako sem onem koji su meni zlo činili, z zlem povrnu, ako nesem neprijatele moje prez vsake njihove škode oditi pustil.*

Ps. 9,21 **Gospone, postavi čez nje zapovedi davca da budu znali neverniki da su lestor ljudi.*

**Hebr. Pošlji čez nje strah.*

Ps. 94,11 *I nesu spoznali pute moje. Zato sem srditosti moji prisegel* da ne pojdu v moj pokoj.*

**apud Hebr. hic incipit r. 11.*

Ps. 107,9 *Moj je Galaad i moj je Manašes, a Efrajim moč glave moje.
Juda je moj* kralj.*

**Hebr. zapovednik.*

U rukopisu oko 180 podrubnih bilješki sadrži kraticu *Žid.* ili *Hebr.*, a dodatnih pedesetak bilješki počinje brojem retka (kratica *r.* ili *v.* iza koje slijedi broj ili samo broj).

Ps 38,13. ** Gospone, vusliši molitvu moju i prošnju moju, poslušaj suze moje!*

Naj mučati ar sem prihodnik i putnik pri tebi kak vsi oci moji.

**r. 13. Gospone, vusliši molitvu moju, poslušaj krič moj, nigdar ne muči k suzam mojem itd.*

Ps 101,24. ** On mu je, kada vre pri moči je bil, rekel: »Kratkoču dnevorov mojih obznani mi.«*

25. ***Da me ne odzoveš v sredini dnevorov mojih, tvoja leta jesu do pokolenja i pokolenja.*

**Žid. r. 24. On je meni na putu moč moju vzel ter je dneve moje prikratil.*

***r. 25. Ja sem rekel: »Moj Bog, ne vzemi me proč v sredini dnevorov mojih itd.«*

Ps. 118, 115. *Odstupite od mene, hudobni, i budem zapovedi Boga mojega* premišljavał.*

116. *Primi me** poleg reči tvoje i živel budem; i ne dopusti da bi se opšanił vu čekanju mojem.*

117. *Pomozi me i opčuvan budem*** i opravednja tvoja vsigdar premišljavał budem.*

**Žid. r. 115. obdržaval.*

***116. Včini me jakoga poleg reči tvoje.*

****117. I budem se vu zapovedih tvojeh vsigdar veselil.*

2.3.2. Podrubne bilješke koje sadrže objašnjenja

Osim upućivanja na hebrejski tekst, u podrubnim se bilješkama nalaze i (malobrojna) objašnjenja. Jedna su vrsta »tehnička« objašnjenja u kojima napominje da su u hebrejskom prijevodu drugačije obročani stihovi, npr.

Ps 55,11. *Budem Boga zaradi njegove (meni dane) reči hvaliti, budem Gosponovo govorenje hvalil,* ufal sem se vu Boga, ne budem se bojal kaj goder bi hotel meni človek činiti.*

**Vu Žid. ovde se začimlje red 12.*

Ps. 106,2 *To naj poveju koji su od Gospona oslobođeni, koje je iz ruke neprijatelov otel* i iz orsagov*

**Apud Hebr. hic incipit v. 3.*

ili donosi latinski komentar da su određeni stihovi prevedeni prema hebrejskom tekstu jer su u latinskom izdanju suviše nejasni:

Ps 67,13. **Kralji šeregov jesu povsud bežali i žene koje su doma ostale budu plene razdeljuvane.*

**Versus 13, 14 et 15 ob suam nimiam obscuritatem in vulgata editione secundum textum Hebreum translata sunt.*

Ps 89,10. *Življenje naše trpi sedemdeset let, a pri najmočnejših osemdeset let i kaj je zvrhu, je trud i bol.**

Nit življenje našega je hitro odrezana i odletimo proč.

**Ista pars versus 10^{mi} ob suam nimiam obscuritatem in vulg. edit. secundum Hebreum textum translata est.*

Druga vrsta objašnjenja u podrubnim bilješkama jesu tumačenja samoga teksta, tj. njegova sadržaja. Dok su u Kristijanovićevim prijevodima nekih biblijskih knjiga takve bilješke česte, a nerijetko i vrlo opsežne – mogu biti duljine i do nekoliko stranica – u psalmima su objašnjenja samoga teksta vrlo rijetka, nalazimo ih na tek nekoliko mjesta.

Tako se u bilješci uz četrnaesti redak Ps 67 koji glasi: *Akoprem budete vi med ognjenemi kameni bežali (budete se vendar svetili kakti) perje posrebrnjenoga goluba koj ima kruto pozlaćene peruti.*, objašnjava o kakvom je golubu riječ: *Ov posrebrnjeni i na perutih pozlaćeni golub je pored svedočanstva Jeremijaša proroka XXV. p. znamenje Kaldejancov kak je osel znamenje Rimskoga Cesarstva.* Prema osmome retku Ps 96 u Kristijanovićevu prijevodu: *(Gora) Sion je to čula ter se je veselila. I raduvale su se kćere Jude zaradi sudov tvojih, Gospone!*, u bilješci se objašnjava metafora »kćere Jude«: *To je varaši zemlje Jude.*

Podrubne se bilješke koriste i za objašnjenja kojima se uklanjaju eventualne jezične nejasnoće ili nesporazumi. Kristijanoviću se vjerojatno učinilo da bi recipijentu mogao biti nejasan množinski oblik riječi *krištuš* u *Ne doteknite se (rekel je on) krištušev mojih i ne vražđujte proroke moje.* Ps 104,15, pa u bilješci objašnjava: *To je: ne doteknite se pomazanih mojih.*

U bilješci uz Ps 118. nalazimo kulturološki podatak o nazivima hebrejskih slova: *Alef, bet i ostale takove reči jesu prema židovskih slov.*

2.3.3. Prijevodne varijante u podrubnim bilješkama

Treća su skupina podrubnih bilješki prijevodne varijante. Prijevodne varijante Kristijanović češće donosi na druge načine, odnosno samo ih iznimno donosi u podrubnim bilješkama:

Ps 29, 2. *Izvišaval te budem, Gospone, pokedob si mene * prijel i neprijatelom mojem nesi nad menum veselje činil.*

**izvisil vel povekšal.*

Ps 86,1 **Osnovanja njegova na sveteh gorah njihoveh.*

**Vel na sveteh gorah je njegova tvrdna stolica.*

2.4. Kazalo psalama

Na koncu prijevoda, nakon 150. psalma, nalazi se na četiri i pol stranice Kazalo psalama: *Kazitel šoltarov koji se vnogovrsneh okolicalah moliti moraju.* Psalmi su podijeljeni u 13 skupina:

Šoltari pokore (VI, XXXI, XXXVII, L, CI, CXXIX, CXLII)

Šoltari z kojemi se Bogu i Ježušu Krištušu klanjamo (II, VIII, XVII, XXVIII, XCII, XCIV, XCVI, CIII, CVI, CXIII, CXXXIII, CXXXIV, CXXXV, CXXXVIII)

Šoltari z kojemi ljubav k zapovedjam Božjem obudaavamo (I, XIV, XXIII, C, CXVIII)

Šoltari z kojemi zaufanost proti Bogu obudujemo (XV, XXII, XXVI, LV)

Šoltar v kojem voju našu volji Božanski podlažemo (LXI)

Šoltari z kojemi se žalost od srca odganja (LVI, LXXVI, LXXXIII, LXXXVII)

Šoltari z kojemi se preobrnjenje srca prosi (VI, XII, XXIV, CXLI)

Šoltari z kojemi se človek vu vremenu preganjanja i pšanjenja z trplivnostjum batrive (III, VII, XXV, XXX, XXXIV, XLIII, LI, LIII, LIV, LVIII, CXIX, CXXII, CXXXIX)

Šoltari da se človek po sreči grešnikov ne spači (XXVI, XLVIII, LXXII)

Šoltari koje moliti moramo kada se v cirkvi katoličanski zlo govori (XLIII, LIX, LXXIII, LXXVIII, LXXIX, LXXXII, LXXXIV, LXXXIX, XCIII)

Šoltari z kojemi Bogu za prijete dare zahvaljujemo (XXIX, XXXIII, LXV, CII, CX, CXV, CXVII, CXXIII)

Šoltari z kojemi se želje za Kraljestvom nebeskem obuduju (XLI, LXXXIII, CXXI, CXXXVI)

Šoltar za Božju previdnost spoznati i moliti (CXXXVIII).

3. Prijevodne varijante

Kao što je već spomenuto, Kristijanovićev rukopisni prijevod nije konačna verzija prijevoda, nego radna inačica. To je vidljivo iz brojnih preinaka teksta: križanja, precrtavanja, ubacivanja, ali i iz toga što prevoditelj vrlo često donosi nekoliko varijanti prijevoda.

3.1. Prijevodne varijante napisane iznad retka

Prijevodnim varijantama smatramo dijelove teksta za koje Kristijanović donosi dva ili više ravnopravna prijevoda, što znači da ni na koji način nije dana prednost jednome od njih. Kristijanović ih bilježi na više načina: iznad teksta, nakon teksta ili, iznimno, u podrubnim bilješkama.

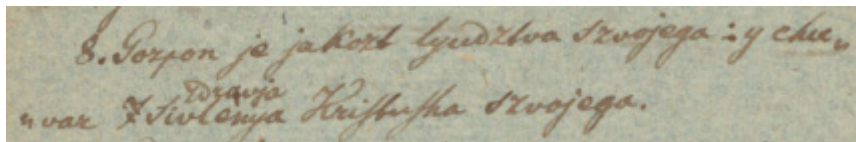
Prijevodne varijante na razini jedne ili eventualno nekoliko riječi, najčešće su zapisane iznad teksta. Ovaj tip prijevodnih varijanti Kristijanović je, očito, naknadno upisivao.

a) primjeri za jednu riječ:

Ps 9,1. *K koncu, za **otajnosti/skrovnosti**¹⁵ sina, Davidov šoltar*

Ps 27,8. *Gospon je jakost ljudstva svojega i čuvar življenja/zdravja krištuša svojega.*

Ps 79,15. *Ah, Bože šeregov, obrni se nazad, ogledaj se dole iz Nebes i **viđ/ poglej** ter pohodi vinograda ovoga.*

Slika 1. Isječak iz rukopisa Ps 27,8 koji prikazuje način zapisa prijevodnih varijanti.

b) primjeri za više riječi:

Ps 76,16. *Ti si z **močjum tvojum/po mogućnosti tvojoj** puka tvojega oslobodil, Jakopove i Jožefove sine.*

Ps 77,66. *I vudril je neprijatele svoje odzada i **njim sramotu vekivečnu obesil /nje v sramotu vekivečnu postavil.***

Ps 108,12. *Nigdo mu naj ne dojde na pomoč niti se **naj nigdo ne smiluje** čez sirote njegove / **niti naj nigdo ne pomiluje** sirote njegove.*

¹⁵ U navođenju primjera varijanta koja slijedi nakon kose crte napisana je u izvorniku iznad retka.

3.2. Prijevodne varijante napisane u tekstu

Drugi je način pisanja prijevodnih varijanti u nastavku teksta uz uvođenje latinskim veznikom *vel* 'ili'. Takve varijante mogu uključivati samo jednu riječ, sintagmu, dio rečenice ili cijelu rečenicu. Nakon prijevodne varijante nastavlja se tekst.

a) primjeri za jednu riječ:

Ps 9,14. *Ti vidiš ar ravno glediš na one koji krivicu delaju i na one koji ju trpiju da je v ruke tvoje predaš vel spraviš.*

Ps 77,33. *Zato su dnevi njihovi kakti senca vel tenja i leta njihova hitro pretekla.*

Ps 83,8. *Ar zapovednik bude je blagoslovil, prehađali budu iz kreposti v krepost i gledali vel videli budu Boga bogov v Sionu.*

b) primjeri za sintagmu i dio rečenice:

Ps 16,12. *Pograbili su me kakti oroslan za robom pohlepni i kakti mladi oroslan koj v duplju čuči vel v lukni stanuje.*

Ps. 29,12. *Ti si meni plača mojega na veselje obrnul i rastrgal si vreču moju vel žalosnu opravu moju ter mene z veseljem obdal.*

Ps 62,3. *Vu zemlji pusti, neprihodni i prezvođeni, v[el] vu zemlji pustoje gde ni putov nit vode tak sem se iskazal tebi da bi videl moč tvoju i diku tvoju.*

Ps 68,30. *Ja sem vbogi i mukotrpen, pomoč tvoja, Bože, je me obdržala v[el] na noge postavila*

Ps 77,49. *Poslal je na nje srditost zlovoljnosti svoje, ljutost, srditost i trapljenje, poslanje hudeh angelov vel kada je čez nje hude angele poslal*

c) primjeri za cijelu rečenicu:

Ps 67,17. *Zakaj gledite zesirene gore? vel Zakaj se povzdigujete vi, visoke gore?*

Ps 67,31. *Vkroti zverine med trstinum koje su se skup spravile z ljudstvom svojem kakti biki med kravami da prebiral i one koji su kakti srebro očišćeni. vel Pokaraj zverine trstine, zborišča bikov med kravami, puka da ishitiju one koji kakti srebro iskušani jesu.*

Ps 67,34. *Koj proti ishodu zvrhu neba nebesih je zastupil vel koj od početka zvrhu najvišeših nebesah sedi.*

Nut, on bude dal glasu svojem glasa mogućnosti vel nut, on bude glasa svojega mogućnoga učinil.

d) Duže varijante ponekad se uvode i latinskom formulom *vel ut alia versio*:

Ps 9,6. *Ar je rekel v srcu svojemu: »Ne budem se genul od pokolenja do pokolenja prez zla« vel ut alia versio Od pokolenja do pokolenja ne bude mi se nikaj zla zadelo.*

Ps 30,17 *Rasveti lice tvoje zvrhu sluge tvojega vel ut alia versio poglej z milostivnemi očmi na slugu tvojega.*

Ps 43,25 *Ar ponižena je duša naša tja do praha i trbuh naš sklopil se je z zemljum vel ut alia versio ar trpimo velika traplenja, trapljenja za vumreti.*

e) Na nekim mjestima Kristijanović donosi i višestruke prijevodne varijante:

Ps 61,11. *Ne zanašajte se na krivicu i porobe najte poželeti, ako vam bogatstvo **raste vel prihada vel teče**, ne prilagajte vel ne obešujte srce vaše k njemu.*

Ps 77,70. *I izebral je Davida, slugu svojega, ter ga je od ovčih čred proč vzel, vzel ga je kada je za **doječemi vel legučemi vel plodečemi** ovcami hodil*

Ps 94,10. *Četrdeset let sem se z pokolenjem ovem **vpiral vel jadal vel srdil**. i rekel sem: ,Oni se zmir mutiju v srcu. vel oni vsigdar v srcu blude.*

Ps 105,29. *I razdražili su ga vu načinjanjih svojeh i zato ih je vnožina **zatreno v[el] skančano v[el] v konca vzelo.***

Ps 108,31. *Ar stal je siromaku iz desna njegovoga da dušu moju od pregonitelov **obrani vel oslobodi vel reši.***

Uz pisanje iznad teksta te nakon latinskoga *vel*, treći je način donošenja prijevodnih varijanti u podrubnim bilješkama, za što su primjeri navedeni pod 2.3.3.

4. Umetnute riječi u zgradama

Na brojnim mjestima u rukopisu *Knjige šoltarov* nailazimo na umetnute dijelove teksta u zgradama. Premda na prvi pogled takve zgrade izgledaju kao još jedan način donošenja prijevodnih varijanti, nije riječ o varijantama, nego o Kristijanovićevu prevoditeljskom postupku. Umetnute riječi u zgradama¹⁶ jesu dio njegova teksta odnosno prijevoda, ali nisu dio izvornika. Kristijanović nastoji što doslovnije prevoditi, biti što bliži izvorniku, no svjestan je da je takav prijevod ili nejasan ili nije u duhu

¹⁶ Zgrade piše kao kosu crtu nakon koje slijedi dvotočka (/: :) i u pravilu je tekst u zgradi podcrtan.

književne kajkavštine. Zbog toga u zgradama donosi dodatne dijelove rečenice da bi ona bila jasnija. Zgrada označuje da toga nema u predlošku, a nailazi se na primjere prijevoda koji ne bi mogli funkcionirati bez teksta u zagradi. Usporedimo li Kristijanovićev prijevod s latinskim predloškom, vidimo da je prijevod bez zgrade doslovan prijevod latinskoga:

Ps 17, 34. *Koj noge moje hitre je učinil kak (**noge**) jelenov ter mene navisoka je postavil.*

prema latinskome *qui perfecit pedes meos tamquam cervorum et super excelsa statuens me*

Ps 28, 3. *Glas Gosponov (**je se razišel**) nad vodami, Bog veličanstva je zagrmel, Gospon (**je zagrmel**) nad vnogemi vodami.*

prema latinskome *Vox Domini super aquas; Deus majestatis intonuit; Dominus super aquas multas*

Ps 29, 6. *Ar kaštiga (**dohađa**) iz srditosti njegove, življenje pako od njegove (**dobre**) volje.*

prema latinskome *Quoniam ira in indignatione ejus, et vita in voluntate ejus*

Ps 77, 61. *I predal je moč njihovu (**škrinju Božju**) v sužanstvo i diku njihovu v ruke neprijatelom.*

prema latinskome *et tradidit in captivitatem virtutem eorum et pulchritudinem eorum in manus inimici*

Ps 93, 21. *Zasedali budu (**vs**i **skupa**) življenju pravičnoga i krv nedužnu (**k smrti**) opsudili.*

prema latinskome *captabunt in animam iusti et sanguinem innocentem condemnabunt*

Ps 114, 4. *I ime Gosponovo jesem zazval (**govoreći**): »O, Gospone, oslobodi dušu moju!«*

prema latinskome *et nomen Domini invocavi o Domine libera animam meam*

5. Zaključak

Analiza Kristijanovićeve rukopisnoga prijevoda *Knjige šoltarov* pokazala je da obiluje paratekstnim elementima. Riječ je o uputnicama na biblijske knjige, uvodnim tekstovima, podrubnim bilješkama, kazalu psalama, prijevodnim varijantama i umetnutim riječima u zagradama. Među njima daleko su najbrojnije podrubne bilješke u kojima se donosi usporedni prijevod hebrejskog izvornika, prijevodne varijante te umetnute riječi u zagradama.

Usporedba s bilješkama u Kristijanovićevu prijevodu drugih biblijskih knjiga pokazala je kvalitativnu razliku jer potonja sadrže poglavito objašnjenja (kulturološka, zoološka, geografska) čiji je cilj olakšavanje razumijevanja teksta čitatelju.¹⁷

U prijevodu pak psalama dominiraju varijante teksta – podrubne bilješke donose hebrejsku inačicu teksta, a prijevodne varijante pokazuju Kristijanovićeve inačice prijevoda. Osim što ti elementi pokazuju da rukopisni prijevod psalama nije završna verzija te daju uvid u Kristijanovićevu prevoditeljsku tehniku, oni nam i potvrđuju da se pri prijevodu koristio i drugim izvornicima osim *Vulgate*. Premda spomenute inačice teksta na određeni način olakšavaju razumijevanje teksta, otvoreno ostaje pitanje primarnog recipijenta s obzirom na to da ti dodani elementi zacijelo nisu namijenjeni neobrazovanome puku kao u drugim njegovim biblijskim prijevodima.

¹⁷ Detaljnije v. Štebih Golub 2021:65.

Vrela

- Liber Psalmorum, Psalterium Gallicanum* https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost04/Hieronymus/hie_vv21g.html
Danica zagrebečka. 1848. Zagreb.
Kristijanović, Ignac. 1831. *Knjiga sholtarov*. rkp. NSK R 3618.
Psalmi. Prijevod Antun Vranić 1816. Prvotisak. 2017. Ur. Beck, Boris. Zagreb: Biblijski institut – Hrvatsko biblijsko društvo.

Literatura

- Beck, Boris; Barbara Štebih Golub. 2003. Knjiga Tobijaša Ignaca Kristijanovića – komunikacijski aspekti biblijskoga prijevoda. *Crkva u svijetu* 58/4, 613–630.
Beck, Boris; Danijel Berković. 2017. *Arfa Davidova* Antuna Vranića. *Kaj* 50/5-6, 63–80.
Berković, Danijel. 2011. Biblija Maksimilijana Vrhovca i jezično-stilistička obilježja u psalmima Vrhovčeve Biblije. *Kajkavski u povijesnom i sadašnjem obzorju: Zbornik radova sa znanstvenih skupova Krapina 2007., 2008. i 2009. godine*. Ur. Jembrih, Alojz. Zabok: Hrvatska udruga »Muži zagorskoga srca«, 387–411.
Berković, Danijel (ur.) 2018a. *Tko su bili hrvatski prevoditelji Biblije. Zbornik radova znanstvenog simpozija: Tko su bili hrvatski prevoditelji Biblije*. Zagreb: Biblijski institut, Centar biblijskih istraživanja.
Berković, Danijel. 2018b. Biskup Maksimilan Vrhovac i njegova Biblija. *Tko su bili hrvatski prevoditelji Biblije. Zbornik radova znanstvenog simpozija: Tko su bili hrvatski prevoditelji Biblije*. Ur. Berković, Danijel. Zagreb: Biblijski institut, Centar biblijskih istraživanja, 35–61.
Fućak, Jerko. 1991. Prijevodi Biblije na hrvatski jezik. *Bogoslovska smotra*, 62, 93–96.
Fućak, Jerko. 2006. Neki problemi i načela prevođenja Novoga zavjeta. *Prepoznavatelj riječi Božje. Biblija u našim rukama*. Ur. Fućak, Jerko. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 82–10.
Genette, Gérard. 1997. *Paratext: Thresholds of Interpretation*. Cambridge University Press.
Hohnjec, Nikola. 2001. *Umijeće biblijske mudrosti. Egzegetsko-teološki uvod u knjige i sadržaj*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
Ivšić Majić, Dubravka; Barbara Štebih Golub. 2024a. Književnokaikavski prijevod psalama iz Arhiva HAZU. *Filologija*, 82, 61–96.
Ivšić Majić, Dubravka; Barbara Štebih Golub. 2024b. Kristijanovićev psaltir. *Crkva u svijetu*, 59/4, 810–826.

- Jagić, Vatroslav. 1913. Die serbokroatischen Übersetzungen der Bibel im Ganzen oder einzelner Teile derselben. Eine bibliographische Übersicht. *Archiv für Slavische Philologie* 34, 497–532.
- Kristijanović, Ignac. 2012. *Gramatika horvatskoga narječja* (Prevela i studijom popratila Barbara Štebih Golub). Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Kugel, James L. 1981. *The Idea of Biblical Poetry: Parallelism and Its History*. New Haven – London: Yale University Press.
- Mrdeža Antonina, Divna. 2004. *Davidova lira u versih harvackih. Stih u psalmima hrvatskoga ranonovovjekovlja*. Split: Književni krug Split.
- Mrdeža Antonina, Divna. 2020. Aspekt stiha u Marulićevim prijevodima psalama. *Colloquia maruliana*, IX, 449–465.
- Percan, Josip. 1984. Ignac Kristijanović (1796–1884) i njegov pokušaj prevođenja Svetoga pisma. *Bogoslovska smotra*, 54 /1, 88–103.
- Slavić, Dean. 2016. *Biblija kao književnost*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šojat, Antun. 1982. O nekim problemima transkripcije starih kajkavskih tekstova. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 6, 283–292.
- Šojat, Antun. 2009. *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Šojat, Olga. 1960. O stilu Ignaca Kristijanovića. *Umjetnost riječi*, 43/4, 39–55.
- Šojat, Olga. 1962. Život i rad Ignaca Kristijanovića. *Rad JAZU*, 11, 63–114.
- Šojat, Olga. 1968. Neke napomene uz transkribiranje i objavljivanje kajkavskih tekstova. *Filologija*, 14, 357–369.
- Štebih Golub, Barbara. 2021. Paratekst u svetopisamskim prijevodima Ignaca Kristijanovića. *Kaj – časopis za književnost, umjetnost, kulturu*, 54/3-4, 59–76.
- Štebih Golub, Barbara. 2022a. »Blagorečja« Ignaca Kristijanovića. Zagreb: Institut za hrvatski jezik.
- Štebih Golub, Barbara. 2022b. Od Chtejenya do Čtejenja (jezične mijene u kajkavskim lekcionarima). *Crkva u svijetu*, 57/4, 555–574.
- Tomić, Celestin. 1986. *Pristup Bibliji. Opći uvod u Sveto pismo*. Zagreb: Provincijalat franjevac konventualaca.

Paratextual Elements and Translational Variants in Kristijanović's Translation of the Book of Psalms

Abstract

One of the most visible characteristics of any text is paratextual elements, i.e. all elements that do not belong to the main text, but surround and complement it. Kristijanović's translations of biblical books abound in various paratextual elements, including that of the largest biblical book, the Book of Psalms (Knjiga šoltarov). Unlike Kristijanović's translations of some other biblical books, the translation of the Book of Psalms has survived only in manuscript, and is kept in the National and University Library in Zagreb. It is a translation that has not been edited for print, so we find numerous translation variants in it that appear in several forms (for example, written above the main text, in its continuation, as footnotes, etc.). The paratextual elements contained in Kristijanović's Book of Psalms include, among other things, introductory texts to individual psalms, footnotes, and an index of psalms.

The paper describes paratextual elements and translation variants from Kristijanović's Book of Psalms. The goal is to list and describe all paratextual elements in it and gain a better insight into Kristijanović's translation technique.

Ključne riječi: Kajkavski književni jezik, Ignac Kristijanović, prijevod Biblije, Knjiga psalama, paratekst

Keywords: Kajkavian literary language, Ignac Kristijanović, Bible translation, Book of Psalms, paratext

